

CAPA 26

Escavación, traslado e posta en valor do petróglifo de O Viveiro (Moaña, Pontevedra). Memoria da actuación arqueolóxica realizada no marco da obra pública do Corredor do Morrazo.

Patricia Mañana-Borrazás

Laboratorio de Patrimonio, Consejo Superior de Investigaciones Científicas

Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento
San Roque, 2
15704 Santiago de Compostela
España

Primeira edición

Resumo

Neste traballo presentamos os resultados dunha actuación arqueolóxica executada entre setembro de 2003 e febreiro de 2004 e centrada nun petróglifo afectado directamente pola construción dunha infraestrutura pública. Trátase dunha rocha gravada cuns motivos denominados "muíños rupestres" que foi catalogada ós inicios das labores de seguimento desta obra. Ante a gravidade da afección, decidiuse executar unha intervención específica que documentara, extraera e recolocara a rocha do petróglifo.

Sintetízanse os resultados das diversas fases da documentación do contexto orixinal do petróglifo (escavación, documentación planimétrica, calco, etc.), e o proceso de extracción e recolocación nunha área próxima a súa situación orixinal. Acompañase cun catálogo no que se describe cada entidade en detalle.

Abstract

This text presents the results of an archaeological work on a petroglyph directly affected by the construction of a public infrastructure that was carried out between September 2003 and February 2004. The site consists of a rock engraved with motifs called "rock mills", which was found at the beginning of the Archaeological Monitoring of this work. Due to the severity of the impact, it was decided to perform a specific intervention to document, extract and replace the rock in a new location.

We summarize the results of the various phases of the documentation of the original context of the petroglyph (excavation, survey, tracing, etc.), and the process of extraction and relocation in an area near its original location. The text is complemented with a catalog that describes each entity in detail.

Palabras Chave

Seguimento Arqueolóxico; Impacto Arqueolóxico; Corrección de Impacto; Escavación Arqueolóxica; Medidas Correctoras; Corredor do Morrazo; Arqueoloxía da Paisaxe; Petróglifo; Arte Rupestre; Muíño Rupestre.

Keywords

Archaeological Monitoring; Archaeological Impact Correction; Archaeological Excavation; Mitigation Strategy; Morrazo Highway Corridor; Landscape Archaeology; Petroglyph; Rock Art.

INTRODUCCIÓN ¹

A actuación desenvolvida nesta intervención consistiu na execución da *escavación arqueolóxica, extracción e recolocación do petróglifo de O Viveiro (GA36029053-YA030711F01)*, localizado no concello de Moaña, como consecuencia da **afección** orixinada pola construción do Corredor do Morrazo sobre este elemento patrimonial (Criado e Cabrejas 2005). Este petróglifo está composto por unha serie de rebaixes na rocha que non se considera propiamente un petróglifo, senón que se encadra dentro dos denominados **muíños rupestres** ou equipas de moenda, aínda que por simplificar a súa denominación e por tratarse a fin o cabo dun elemento inscrito ou realizado sobre a rocha, no texto referímonos a el coma un petróglifo.

Estaba sen catalogar nos inicios do *Programa de Corrección do Impacto Arqueolóxico da Construción do Corredor do Morrazo*, sendo **descuberto durante os labores de seguimento** da construción da devandita infraestrutura. O gravado estaba situado na traza, **no PK 106+690** polo que se ía ver directamente afectado polas obras de construción do corredor. Tras ser consensuado cos técnicos arqueólogos da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural (DXPC) e coa asistencia técnica arqueolóxica da COTOP, decidiuse que, debido ao seu interese e á magnitude da afección, era obrigado adoptar como medida correctora a súa escavación e traslado para un lugar próximo onde as condicións de emprazamento foran o máis similares posible ás orixinais (Figura 7).

A **escavación** do entorno da rocha gravada iniciouse a finais de setembro de 2003, abrangendo unha superficie de 10 x 7 m. A finalidade desta escavación foi proporcionar información contextual de interese ao tempo que se limpaba o entorno do soporte para proporcionar unha superficie de ataque para a súa extracción.

Os traballos de **extracción** iniciáronse ao remate da escavación e correron a cargo da empresa *Explotaciones Mineras del Morrazo*, contratada pola UTE ao efecto. O corte do bloque onde se atopaban os gravados fíxose por medio de varios abanos de barrenas e posteriormente extraeuse cunha pala escavadora. Neste proceso, o bloque partiu debido a unha veta vertical situada debaixo dos gravados. Unha vez extraído o petróglifo, foi depositado temporalmente nunha área situada entre un ramal e o tronco principal, dentro da banda de expropiación. Neste lugar permaneceron as rochas á espera do momento axeitado ao final das obras de construción.

¹ Este documento é unha edición corrixida da Memoria Técnica desta intervención depositada na Dirección Xeral de Patrimonio Cultural (Consellería de Cultura e Comunicación Social e Turismo), Xunta de Galicia en marzo de 2007.

A **recolocación** da rocha extraída levouse a cabo cando xa a obra de construción estaba rematada, en febreiro de 2006. Situouse dentro da área expropiada polo Corredor, ou sexa, nun terreo de titularidade pública, nas inmediacións do sitio orixinal. Colocáronse os dous bloques tratando de remontar a súa forma orixinal e deixar no mínimo a fractura do bloque, nunha posición e contexto que reproduce en certa medida á orixinal.

A nosa labor rematou co **deseño de contidos** dun panel expositivo para poñer en valor á rocha, coa información necesaria para facilitar as visitas e comprensión do petróglifo e máis o seu estado actual. A infraestrutura para a súa sinalización (colocación da mesa e sinalizadores) e da adecuación do acceso, foi asumido pola COTOP.

Antecedentes

Esta actuación constitúe a terceira fase das tarefas arqueolóxicas realizadas co obxecto de mitigar o impacto causado polas obras de construción do Corredor do Morrazo sobre o Patrimonio Cultural.

Estudio de Avaliación de Impacto - DIA

No Estudo de Impacto Arqueolóxico, realizado por Ambiotec S.L.² (desenvolvido entre agosto e setembro de 2001) non se fai referencia á localización deste petróglifo, aínda que o punto onde se empraza (o PK106+690) si que está englobado na área de cautela establecida en relación ao castro de Alto das Cidades. Así, o Estudo de Impacto consigna a existencia de varios xacementos catalogados e formula áreas con alta probabilidade de que se atopen elementos arqueolóxicos. Son os xacementos catalogados de o *Castro de Alto das Cidades* (GA36029030) e os petróglifos de *Pozo do Garrido* (GA36029007) e *Grupo II: A Escada* (GA36029009), todos ao N do punto de emprazamento de O Viveiro.

Tamén se identificaron varias áreas de alta *potencialidade arqueolóxica*, destacando o collazo de Alto das Cidades e a súa área circundante, onde se estableceu a *Cautela de Castro das Cidades* (CM01-14) xa que aquí se atopa unha alta concentración de xacementos como o castro e os petróglifos catalogados, así como a aparición de restos romanos no val ao E de As Cidades e os restos arqueolóxicos de A Torre de Meira (GA36029029) e do petróglifo da Torre (GA36029008) a 500 m ao SW (pp. 39).

Ou sexa, a identificación destes elementos catalogados e das zonas potenciais fai que se concreten nesta área 3 “*Zonas de Cautela Especial ou Puntual*” en relación directa a tres elementos arqueolóxicos (CM), todas estas cautelas incluídas na Cautela de Castro das Cidades. Así, propoñen que se lles preste unha especial atención durante as labores de movemento de terras xa que son áreas de susceptible

potencial arqueolóxico (pp.42 e ficha correspondente -Anexo I):

- **CM01-10 – Conxunto da Escada** (do PK 106+750): os elementos catalogados deste complexo rupestre están situados 200 m na marxe dereita da obra, cun impacto moderado. Debido á non localización de parte dos paneis do conxunto e á imprecisión dos datos existentes, fai que se estableza unha cautela xeral.
- **CM01-11 – Petróglifo Pozo do Garrido** (PK 0+300 del enlace de Meira): este elemento se atopa a 150 m da marxe dereita da obra a la altura del PK107+000 e a 105 da marxe dereita do enlace de Meira. Cun impacto moderado, propoñen a súa inclusión na cautela puntual do Castro das Cidades.
- **CM01-14 – Castro de As Cidades** (PK106+600 ao PK107+600): este grande castro se atopa a 35 m da marxe esquerda da obra, á altura do PK107+110, cun impacto severo. Debido á súa magnitude e a que a traza discorre paralela ao eixo lonxitudinal do castro, establécese a área de cautela de 1 km, o que afecta a todo o collado afectado polo corredor e que se atopa ao E do castro e que é a zona do seu acceso natural.

Tamén se valoran as zonas examinadas a instancias da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural nas que debe revisarse intensivamente o terreo unha vez limpa a vexetación. As máis próximas ao PK de localización do petróglifo de O Viveiro son (pp 43):

- **DXP2 e DXP3:** entre os PK106+340 e PK106+600. Tras examinar o DXP2 durante esta fase de Avaliación, non se atopou ningún elemento arqueolóxico. No DXP3 faise referencia á presenza á altura do PK106+557 y PK106+520 de dúas rochas, unha con dúas cazoletas e outra cun piqueteado asociado á cantería.
- **DXP4:** área incluída dentro da área de cautela de Castro das Cidades (PK106+600 ao PK107+600), aínda que se marca unha área máis reducida que en dita cautela, entre os PK 106+900 y 107+250, que debe ser obxecto dun seguimento intensivo, como se sinala para a cautela máis ampla.

Na **Declaración de Impacto Ambiental** (DOGA 16 de agosto de 2001) establécese a necesidade de levar a cabo unha serie de medidas de control e seguimento arqueolóxico comúns para toda a obra (especificadas en Criado e Cabrejas 2005: 26-27), quedando para esta área en concreto reflectido da seguinte maneira:

- Apartado 7.3 sobre a *Protección do Patrimonio*, faise referencia ao Impacto crítico e severo sobre o Xacemento Indeterminado 2 (DXP2), Xacemento Indeterminado 3 (DXP3), o Castro das Cidades e o Xacemento Indeterminado 4 (DXP4); ademais da Afección no contorno aos xacementos de Pozo Garrido, Grupo II de petróglifos de A Escada e Torre de Meira e Petróglifo de Torre de Meira.

² Doval e Vidal 2001.

- Anexo II, no informe da *Dirección Xeral de Patrimonio Cultural* sobre o Patrimonio Arqueolóxico indican que "as medidas correctoras propostas non se consideran suficientes, (polo que) considérase necesario estudar propostas alternativas para minimizar a afección dos seguintes elementos e indicios do patrimonio arqueolóxico", que son os indicados no apartado 7.3.
- Ademais se modifica o trazado "en atención á presenza nos arredores (...) dunha serie de bens de interese arqueolóxico (...)" no P.K. 108+000: Castro das Cidades e Muíño e Pontella de Tella, no que se despraza cara ao N. Outra modificación que non está xustificada pola presenza de Patrimonio Cultural, aínda que afecta a esta zona é no P.K. 106+600: construción dun viaduto, en vez do terraplén de 50 m de altura, para minimizar o impacto da ocupación, manter a permeabilidade transversal do val e non afectar a leitos fluviais naturais.

Corrección de Impacto

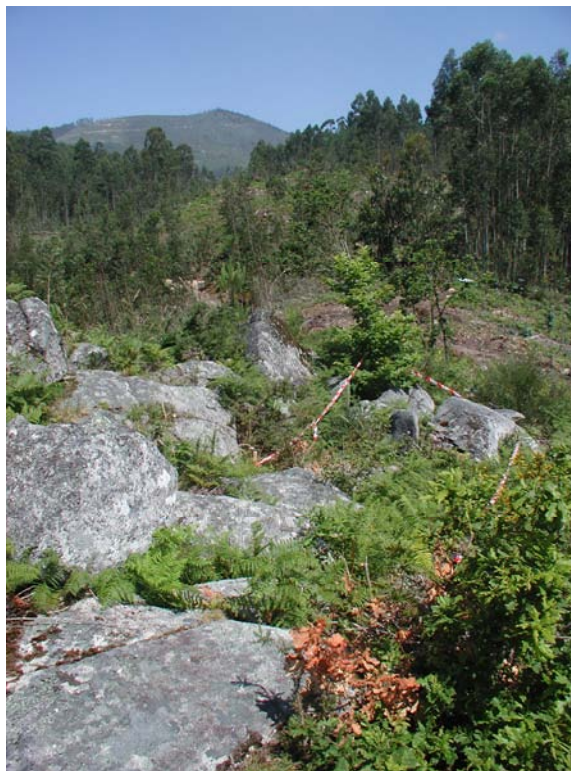
As obras do Corredor do Morrazo iniciáronse no mes de **maio de 2003**, sendo o responsable do Seguimento Arqueolóxico neses intres Juan A. Cano Pan, arqueólogo coordinador da CPTOPV do Control e Seguimento do Corredor, co acompañamento de Miguel A. Vidal Lojo. Na segunda quincena de xuño este Laboratorio empezou a toma de contacto coa obra coa guía de Miguel A. Vidal Lojo, sendo finalmente asumida a dirección do Seguimento Arqueolóxico por Xesús Amado Reino con data de **4 de xullo de 2003**.

Con data **15 de xullo de 2003**, ten entrada no rexistro xeral da Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo un escrito de Juan A. Cano Pan titulado "*Informe puntual da localización dun novo elemento do patrimonio Cultural no lugar de O Viveiro, Sta. Eulalia de Meira (Moaña)*", relativo á **localización do Petróglifo de O Viveiro** a altura do **PK 160+700**, precisando que estaba situado no centro da traza e que era inviable o replanteo puntual da traza para evitar a súa afección.

Ante este informe, a **Dirección Xeral de Patrimonio Cultural (DXPC)** emite **resolución** con data de **8 de agosto de 2003** indicando a necesidade de realizar unha actuación arqueolóxica que valore a potencialidade da zona, establecendo unha **cautela arqueolóxica** na área comprendida entre os **PK 106+650 e PK 106+750**, o que supuña:

- A paralización do movemento de terras no ámbito de protección.
- A realización dun estudo e documentación pormenorizado do elemento cultural afectado, debendo incluír unha escavación arqueolóxica en área nas inmediacións de dito elemento, para o cal será necesario presentar un proxecto de actuación para a súa autorización por parte da DXPC.
- Unha vez rematado o estudo arqueolóxico se deberá proceder á extracción do soporte gravado e o seu traslado para unha nova recolocación.

Tras asumir o Laboratorio de Arqueoloxía da Paisaxe do IEGPS (CSIC-XuGa) o *Control e Seguimento*, no primeiro *Informe de Revisión de Cautelas do Corredor*, emitido con data de **23 de xullo de 2003**, constátase a presenza e situación do Petróglifo de O Viveiro (GA36029053-YA030711F01), así como que a zona de cautela xa se atopaba talada.

Petróglifo balizado tras da súa localización.

Con data de **12 de setembro de 2003** e en relación coa resolución do 8 de agosto de 2003 da DXPC, presentouse o *Proxecto de escavación, traslado e posta en valor do Petróglifo de O Viveiro (Moaña, Pontevedra)*, que foi autorizada o 16 de setembro de 2003, intervención da que se da conta nesta Memoria.

Finalmente, en relación con este xacemento, sinalar que, con data 7 de xullo de 2003, foi presentada unha **denuncia** de presenza dun xacemento arqueolóxico no corredor ante a Delegación Provincial de Pontevedra da Consellería de Cultura. Na denuncia se especifica que este elemento estaba sinalizado cunha cinta de obra co anagrama da empresa construtora, nas proximidades do PK 106+680, e que semellaba de recente aparición e sen catalogar. Solicita a súa inclusión no Rexistro de Bens Culturais e que se apliquen as sancións pertinentes aos causantes destas obras. Dende o Seguimento Arqueolóxico do Corredor, atendendo a esta denuncia, notificouse á DXPC o 25 de setembro de 2003 que o xacemento ao que facía referencia a denuncia é o Petróglifo de O Viveiro, que fora descuberto e balizado pola equipa de control e seguimento e que era obxecto da intervención que aquí se reflicte.

Petróglifo balizado tras da súa localización.

Imaxe 3D do emprazamento

Descrición da Zona de Traballo

No Anexo 2: da Figura 1 á Figura 9³

O Corredor do Morrazo transita pola aba meridional da península do Morrazo, no sector suroccidental galego, atravesando os concellos de Moaña, Cangas e Bueu. A península configúrase como un bloque de dirección E-W, fundamentalmente granítico, moi fracturado, de formas en xeral abruptas e aspecto redondeado, consecuencia da acción de diferentes procesos tectónicos e erosivos. O accidentado litoral alterna tramos de acantilados con outros propios da costa baixa e areosa. As abundantes fracturas do terreo provocan unha densa rede fluvial que inza estes concellos.

O *Petróglifo de O Viveiro* está na aba E do val do río Fraga que atravesa o concello de Moaña de N a S, na parte media da ladeira do Monte Faro. Concretamente, o xacemento emprázase na ladeira NE dun pequeno outeiro que divide dous vales bastante encaixados que se desenrolan na ladeira do monte Faro. As augas destes pequenos vales drénanse por medio duns regatos que discorren cara o S e que son afluentes do Fraga pola dereita. Este outeiro é o elemento máis destacado do collazo onde se empra, elevándose uns 7 m sobre o entorno, unha zona predominantemente chaira, con pendente cara o S, formado entre a ladeira que descende dende o E dende o monte Faro e o monte de Alto das Cidades pola marxe W. O *Viveiro* está no extremo SW do collazo, nun esporón que é un punto de inflexión do relevo a partir do cal, cara o S se incrementa fortemente a pendente. Na metade W do outeiro a ladeira ten unha maior lonxitude, caendo directamente ata o val do Barranco do Faro e o río Fraga. A altitude e pendentes fai que este outeiro sexa coma un miradoiro cara este val e, en definitiva, cara a costa e a ría. A cota máxima do outeiro é de 155 metros sobre o nivel do mar, está a monte baixo e o entorno é monte de repoboación de eucaliptos.

O afloramento no que se atopa o gravado está formado por grandes bloques de granito de dúas micas con numerosas fracturas. Sobre eles se atopan unha grande cantidade de rochas exentas de moi diverso tamaño, cabalgadas unhas enriba das outras, conformando unha superficie continua aínda que moi irregular, con continuos cambios de pendente. Aínda que o afloramento ten forma basicamente cónica, o petróglifo se atopa nunha laxa a ras de chan e plana, na ladeira NE do afloramento, nun punto que no que se forma unha especie de chanzo, quedando cara o SW o punto máis alto do rochedo. Nas ladeiras do outeiro, as rochas van escaseando un pouco máis ate desapareceren na zona de contacto co fondo dos dous vales que o flanquean, nos que predomina a superficie de terra fronte aos afloramentos rochosos.

Emprazamento do petróglifo visto dende o N e altitudes do paso e do afloramento.

Todo este espazo caracterízase pola existencia dun substrato granítico erosionado, polo que no entorno de *O Viveiro* predominan os afloramentos. Algúns deles constitúen igualmente xacementos de similar tipoloxía a *O Viveiro*; tal é o caso dos *Petróglifos de A Escada* (GA36029009) ou do *Petróglifo de Pozo do Garrido* (GA36029007), situados ao SE e NE respectivamente do elemento tratado no presente documento, delimitando a cabeceira deste pequeno val.

No entorno máis inmediato tamén se atopan outros xacementos arqueolóxicos, coma son o castro de *As Cidades* (GA36029030) e o petróglifo de *Deseva do Rei* (YA030613F02, que tamén foi afectado polo corredor) ambos cara ao NW, ou o *Petróglifo da Torre de Meira* (GA36029008) e a *Torre de Meira* (GA36029029), ao SW.

É conveniente apuntar que durante o Seguimento Arqueolóxico da obra documentouse unha variación do topónimo *O Viveiro*, que é o rexistrado en primeira instancia. Os veciños tamén se refiren a esta zona como "**O Vieiro**", o que pode estar facendo referencia a presenza neste punto e dende antigo dun carreiro angosto para o paso de peóns e gando. Parece que se está sinalando un punto de paso dentro dun relevo tan abrupto coma este, na que predominan as fortes pendentes: estamos no extremo dunha zona chaira, dun paso, forma topográfica que tradicionalmente funcionaría coma zona de tránsito natural, podendo ser este o punto por onde se comunicaría de maneira menos abrupta esta área có val do Fraga e a costa.

Problemática arqueolóxica puntual e hipótese de traballo

A construción do Corredor do Morrazo ía destruír a parte superior do outeiro onde se atopaba o petróglifo, polo que ía desaparecer boa parte dese conxunto rochoso natural no que se asenta o gravado e mais o propio gravado (Figura 7).

A imposibilidade técnica de desviar a obra para evitar a afección fixo que se propuxera coma medida

³ Nesta banda gris faise referencia á documentación gráfica do Figuras relacionadas con cada apartado.

correctora a necesidade de realizar un rexistro exhaustivo do gravado, encadrado dentro dos denominados **muíños rupestres** adscritos en termos xerais á Prehistoria Recente. Ademais presentouse a necesidade de procurar a salvagarda da superficie gravada mediante a súa extracción e recolocación.

Así, coa escavación procurase determinar a posible existencia de restos relacionados con el, ao tempo que se proporcionaba unha superficie de traballo para acometer o corte e extracción da rocha. Coa extracción e recolocación do petróglifo, pretendese garantir a salvagarda do gravado e que este siga sendo parte do patrimonio arqueolóxico da comarca, cuxa poboación está especialmente sensibilizada contra a destrución dos petróglifos, un dos xacementos arqueolóxicos de referencia da zona.

OBXECTIVOS DA INTERVENCIÓN

O obxectivo principal da intervención foi a **salvagarda física do gravado**. Dado que o lugar no que se encontraba ía a ser destruído polas obras do corredor do Morrazo, considerouse necesaria a súa extracción, para o que previamente se planeou unha documentación exhaustiva e que incluía a escavación arqueolóxica do contorno inmediato co fin de proporcionar unha superficie de ataque para o corte da rocha.

Unha vez extraído, nun momento final da obra, o gravado se recolocaría nun terreo de titularidade pública. Dende o principio expúxose que á recolocación emularía a súa posición orixinal, ademais de ser necesario crear cunha infraestrutura mínima para pór en valor esta actuación e o petróglifo (sinalización e acceso habilitado para a súa visita).

METODOLOXÍA E DESENVOLVEMENTO DO TRABALLO

Os principios metodolóxicos xerais son os recollidos no *Proxecto de Corrección do Impacto Arqueolóxico do Corredor do Morrazo*, polo que no seguinte apartado só se contempla o plano puntual de traballo para a presente intervención.

Fases de traballo e informes emitidos

A presente actuación consistiu, tal e como se dixo máis arriba, na escavación do entorno inmediato do petróglifo de O Viveiro, a extracción do soporte e posterior recolocación do mesmo no entorno do Corredor do Morrazo.

Segundo o plano de traballo previsto, a actuación desenvolveuse seguindo, a grandes trazos, estas fases esenciais:

1. **Documentación** (cartográfica e gráfica).
2. **Elaboración do Calco do Petróglifo**.
3. **Revisión e limpeza** manual da totalidade de rochas do afloramento incluídos na banda de afectación sobre a que se planea a actuación.
4. **Escavación** dun sector de 10 x 7 m no entorno do petróglifo, documentándose e xeoreferenciándose a estratigrafía e o material arqueolóxico co obxecto de contextualizar o petróglifo. A metodoloxía de escavación empregada seguiu as convencións desenvolvidas por este laboratorio (Parcero et al. 1999).
5. **Levantamento topográfico** da rocha onde se localiza o petróglifo e as máis inmediatas.
6. **Extracción** do soporte por parte da empresa contratada pola UTE, coa axuda de operarios e maquinaria para o transporte proporcionados pola UTE.
7. **Traslado** a un lugar vixiado para o seu depósito temporal dentro da área de expropiación da obra.
8. **Estudo do lugar de recolocación** a uns metros máis ao Este, fóra da banda de ocupación do corredor, coa emisión dun informe coa proposta concreta de actuación.
9. **Recolocación** e adecuación do entorno simulando a súa posición orixinal.
10. **Posta en Valor** que consiste na disposición dunha serie de infraestrutura de sinalización e un panel interpretativo. A data de hoxe, esta última fase está pendente de executarse, sendo a labor que depende de nós o deseño de contidos do panel.

Como resultado destas fases de traballo, emitíronse os seguintes informes co obxecto de manter informada á Dirección Xeral de Patrimonio Cultural e a Dirección da obra das distintas incidencias xurdidas ao longo deste proxecto:

DATA	TÍTULO
12/09/2003	Proxecto de Intervención
22/09/2003	Carta Inicio da actuación arqueolóxica
30/09/2003	Carta Fin da actuación arqueolóxica
11/11/2003	Informe Valorativo, Proposta de levantamento da cautela arqueolóxica.
30/05/2005	Informe Puntual. Proposta de traslado
10/11/2005	Proposta de Actuación
03/02/2006	Comunicación inicio recolocación do petróglifo
27/03/2007	Memoria Técnica